

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 316.6:94

Г.В.Касьянов* ІСТОРІЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРІЧНА ПОЛІТИКА: ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ Й ГЕНЕАЛОГІЮ ПОНЬЯТЬ**

Ідеться про одну з центральних проблем історичної епістемології: взаємодію історії та пам'яті. Проблема розглядається в контексті становлення «студій пам'яті» у західному суспільствознавстві. Подано короткий огляд тенденцій у розвитку відповідних досліджень в Україні. Аналізуються найбільш відомі визначення «історичної пам'яті» та «історичної політики», розглянуто їх інтелектуальну генеалогію, запропоновано власні варіанти дефініцій.

Ключові слова: історія, пам'ять, колективна/історична пам'ять, історична політика, студії пам'яті в Україні.

Мета цієї статті – обговорення базових понять та визначень, які впродовж останніх десяти – п'ятнадцяти років дедалі інтенсивніше використовуються в дослідженнях і суспільно-політичному лексиконі. Я не ставлю перед собою завдання давати тут ґрунтовний аналіз неосяжної літератури з питань взаємин історії та пам'яті, історії й політики, традиції та культури, міфу й наукового знання, історичної епістемології. Моя задача набагато скромніша: проаналізувати певні тексти та інтелектуальні контексти, відстежити інтелектуальну генеалогію понять, які заявлено в назві статті, і подивитися, наскільки вони функціональні в українському культурному контексті, запропонувати власні визначення, спираючись на досвід деяких дослідників теми, котрі вже запропонували своє бачення.

* Касьянов Георгій Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ
E-mail: kasianov@ifk.kiev.ua

** Статтю написано в рамках стажування в Imre Kertész Kolleg, Friedrich-Schiller-Universität Jena (Німеччина). За допомогу у збиранні матеріалів і підготовку тексту до друку автор щиро вдячний А.Любарцеві та О.Гайдаї

Історія та пам'ять

Якщо спробувати узагальнити різні підходи до природи взаємин історії та пам'яті, то можна звести їх до наступних позицій: 1) історія й пам'ять протиставляються, навіть розглядаються як несумісні явища; 2) історія та пам'ять ототожнюються; 3) історія й пам'ять трактуються як форми розуміння, інтерпретації та репрезентації минулого, що перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємного доповнення.

Перший і третій підходи, як правило й переважно, пов'язані з дослідницькими та аналітичними операціями, вони більше характерні для сфери наукової діяльності. Ототожнення історії та пам'яті – дія, більш притаманна суспільно-політичним, публіцистичним, ідеологічним дискурсам. Найбільш радикально ідею поділу й протиставлення історії та пам'яті сформулював П.Нора:

«Пам'ять та історія. Ми усвідомлюємо, що все говорить за протиставлення одне одному цих понять, які далекі від того, щоб бути синонімами. Пам'ять – це життя, утілене в існуючих нині спільнотах, вона сама по собі є постійною еволюцією, вона підпорядковується діалектиці запам'ятовування й забування, і не усвідомлює спотворень, яким у результаті піддається, вона залежна від різноманітних видів присвоєння та маніпуляцій, здатна на тривалі періоди сну та раптові пробудження. Історія, натомість – це реконструкція, завжди проблематична і неповна, того, чого вже немає. Пам'ять – це явище сучасності, що прив'язує нас до триваючого теперішнього часу. Історія – це репрезентація минулого. Пам'ять у силу своєї чуттєвої й логічної природи приймає тільки ті факти, які їй підходять. Вона виростає з неясних, багатоступеневих, іноді надмірно загальних і неясних, іноді занадто приватних символічних деталей. Вона вразлива для будь-якого перенесення, відображення, цензури чи проектування. Історія, будучи інтелектуальним, світським видом діяльності, звертається до аналізу та критичного дискурсу»¹.

Поділ, «цивілізоване розлучення» історії й пам'яті, на думку П.Нора, відбулося з появою «історії історії», тобто професійної історіографії та, як можна здогадатися, «історіографії другого рівня»². Історія переходить від обслуговування пам'яті, від прагнення (не обов'язково усвідомленого) до її найбільш повного опису, заповнення лакун і тріщин, до критики та аналізу. Відбувається перехід від історії-пам'яті до критичної історії³. І тут історієписання фактично спростовує право пам'яті на адекватне відображення минулого, воно розвінчує міфи пам'яті й вибудовує минуле у відповідності до строгих правил «об'єктивності»,

¹ Nora P. Between memory and History // *Idem*. Realms of Memory: Rethinking the French Past. – Vol.1: Conflicts and Division. – New York, 1996. – P.3.

² Тут доцільно пригадати запропоновану Н.Луманом і розвинену С.Фуксом формулу «спостерігача другого рівня» («second order observer»), яка в історіографії, власне, і трансформується в «історіографію другого рівня»: рефлексії спрямовуються передусім на деконструкцію та аналіз наративів, а не явищ, які вони описують (докл. див.: *Fuchs S. Against Essentialism: A Theory of Culture and Society*. – Harvard University Press, 2005).

³ Nora P. Between Memory and History. – P.3–4.

наукового аналізу. Історія витісняє пам'ять із колективних репрезентацій минулого.

Одночасно історія підпорядковує собі пам'ять, «захоплює» її. Пам'ять отримує шанс зберегтися або в деяких кодифікованих (і визнаних історією) слідах, залишках (місцях пам'яті), або будучи інтегрованою в історичний опис. Необхідність у створенні «місць пам'яті» («*les lieux de mémoire*») виникає зі зникненням «середовищ пам'яті» («*milieux de mémoire*»), місця пам'яті є штучним замінником живої пам'яті. Вивчаючи місця пам'яті, історики звертаються не стільки до минулого, «як воно було», скільки до його репрезентацій, закодированих у пам'ятниках, символах, дискурсах і т.п. Тут П.Нора описує взаємодію та взаємопроникнення історії й пам'яті вже в епоху архівів, «місць пам'яті» та професійної історіографії.

Незважаючи на деякі риторичні перебільшення, відзначені багатьма коментаторами, П.Нора був чи не першим, хто чітко артикулював проблему відокремлення історії від пам'яті й нової форми їх взаємопроникнення та взаємодії в епоху «прискорення історії», коли виникла тенденція до швидкого згасання пам'яті (передусім комунікативної).

Тему продовжив американський історик П.Гаттон, котрий приділив спеціальну увагу інтелектуальній історії взаємин між історією (професійною історіографією) й пам'яттю. Досліджуючи минуле через сліди пам'яті, історики мають справу не стільки з минулим як таким, скільки з його образами. Пам'ять – це не так історія, і не стільки частина історії, скільки форми репрезентації минулого (в тому числі в минулому), досліджувані істориками⁴.

Його колега по історичному цеху А.Мегілл поглибив тему міркуваннями про взаємодію пам'яті, традиції, історіографії (або історії) та політики. Він пропонує розглядати три види історіографії: афірмативну, дидактичну й аналітичну. Саме перша історіографія найбільше схильна до тенденції ототожнювати історію та пам'ять:

«Орієнтована на пам'ять історіографія – є особливий випадок більш загальної категорії історіографії, яку можна назвати афірмативною, тобто тією, що стверджує, тому що її головна мета полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу, чию історію й досвід вона вивчає. [...] Орієнтована на пам'ять афірмативна історіографія – це версія “буденного” або “вульгарного” розуміння історії [...] афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті у сьогоденні. У неї відсутня критична позиція стосовно спогадів, котрі вона збирає, і щодо традиції, яку вона підтримує. Насправді вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, але фактично має тенденцію до їх міфологізації»⁵.

⁴ Hutton P. *History as an Art of Memory*. – University Press of New England, 1993. – P.17–22.

⁵ Мегілл А. Историческая эпистемология / Пер. М.Кукарцевой, В.Катаева, В.Тимонина. – Москва, 2007. – С.98–99 (тут і далі посилання даються на цей загалом якісний переклад; текст мовою оригіналу див.: Megill A. *Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice* (With contributions by Steven Shepard and Phillip Honerger). – University of Chicago Press, 2007).

Афірмативна історіографія свідомо виконує функцію консолідації та зміцнення певного суспільства – народу, нації, держави, політичної чи релігійної групи. Оскільки ця функція збігається з подібними завданнями колективної пам'яті, «шлюб» історії та пам'яті тут цілком легітимний. Близько до афірмативної розташовується дидактична історіографія, сенс існування та діяльності котрої викладено в давній формулі Цицерона: «*Historia magistra vitae est*». Тут можна углядіти певний зсув у бік аналітичної історії, оскільки досвід минулого піддається аналізу, необхідному для розуміння його «уроків». У даному випадку, як і слід очікувати, пам'ять теж не відокремлюється від історіографії. І, нарешті, аналітична історія/історіографія відокремлюється від пам'яті та протиставляє себе їй хоча б тому, що пам'ять не може бути своїм власним критичним текстом⁶, аналітична ж історія – це критичний, у тому числі щодо пам'яті, текст.

При цьому А.Мегілл не заперечує значення й важливості пам'яті для історії, по-перше, тому що без пам'яті немислиме відчуття часу; по-друге, історія звертається до фактів, наявність яких без пам'яті була б неможливою. Говорячи про необхідність розрізняти історію та пам'ять, А.Мегілл робить ще одне важливе зауваження, що має велику практичну цінність. Пам'ять нерідко є конфліктною територією. Звичайно, це стосується насамперед конфліктів минулого, які осучаснюються у сьогоденні. Спогади про ці конфлікти завжди актуалізуються проблемами поточного дня, і спогади сторін, що змагаються, повсякчас суперечитимуть одне одному. Якщо історіографія ототожнює себе з пам'яттю, вона тільки посилює конфлікт. У всіх подібних випадках історія повинна бути критичною, тобто вона має відокремлювати від себе пам'ять і віддаляти її на відстань, необхідну для аналізу⁷.

Ці міркування А.Мегілла доволі корисні для розуміння ролі історичної політики. Історичну політику можна описати або як свідоме змішування історії та пам'яті, як торжество афірмативної історіографії, або ж як спроби відокремити історію від пам'яті, помирити їх засобами дидактичної історії. У цій понятійній рамці можна впевнено типологізувати різні варіанти історичної політики.

Наприклад можна припустити, що історична політика афірмативного типу переважатиме у суспільствах, де ідеологічний і культурний плюралізми перебувають на початковій стадії розвитку, де сильні популізм і фасадна демократія, де наявні потужні звичаї патріархально-патримоніальних відносин, а національна ідентичність традиційно ототожнюється здебільшого з етнічними маркерами (мова, кровна спорідненість, антропологічні ознаки). Дидактична історія буде підпорядкована афірмативній, тоді як аналітична історія інституційно інтегрована в перші дві.

У суспільствах із більш розвинутою демократією (демократичні інститути реально відображають інтереси різних соціальних груп, а не слугують прикриттям реальної політики олігархії), традицією політичного плюралізму в історичній політиці можливий баланс між афірмативною та дидактичною

⁶ Там же. – С.103–105.

⁷ Там же. – С.111.

історіями, при цьому аналітична історія вже може бути відокремлена від них як в ідеологічному, так і в епістемологічному смислах.

Нарешті ідеальний варіант історичної політики, характерний для плюралістичних суспільств із розвинутою, стійкою демократією – це вільне співіснування всіх трьох типів історії/історіографії, де афірмативна й дидактична історії виконують свої функції, не претендуючи на прерогативи аналітичної історії, а остання, своєю чергою, вільна у своїх рефлексіях з приводу двох перших.

Зрозуміло, тут також описано «чисті типи» як результат аналітичної операції. Натомість у реальному житті можливі ситуативні диспропорції або співіснування зазначених форм у паралельних ідеологічних просторах – залежно від коливань історичної політики. Наприклад Україна й Росія, як і більшість країн пострадянського простору, вписуються в першу модель, однак при цьому спостерігається нестійка тенденція до самовизначення аналітичної історіографії, зменшення її залежності від історичної політики. Польща, частина країн Центрально-Східної Європи та Балтії більше підпадають під другу модель, однак тут можна спостерігати періодичне використання аналітичної історії в інтересах афірмативної та, особливо, дидактичної. У країнах «старої Європи» історична політика може спровокувати конфлікт між аналітичною історією, з одного боку, та афірмативною й дидактичною – з іншого. Так звана «суперечка істориків» у Німеччині, що начебто завершилася в 1990-х рр., має тенденцію до продовження, особливо коли проблеми історичної політики виходять поза національні кордони. Мабуть не випадково ініціатива запровадження загальноєвропейського законодавства щодо заперечення Голокосту йшла від представників Німеччини. У Франції історична політика в питанні геноциду вірмен 1915 р. призвела до різкого протесту професійних істориків (наприклад рух «Свободу історії!»⁸) – очевидне протистояння аналітичної та афірмативної моделей.

Історична пам'ять

На перший погляд, термін «історична пам'ять» – тавтологічний: пам'ять за визначенням має справу з минулим, тобто з тим, із чим уже має справу історія. Він містить внутрішню суперечність: пам'ять індивідів або груп може не збігатися з тією «історією», яку пропонує будь-який історичний наратив, що за визначенням ігнорує розмаїття пам'яті індивідів і груп – на це звернув увагу М.Альбвас, у 1940-х рр. переглядаючи свої ідеї щодо взаємодії історії та пам'яті.

І все ж прикметник «історична» – цілком доречний, коли ми маємо на увазі саме колективну пам'ять, оскільки інженери та промисловці цього виду пам'яті нерідко свідомо чи ненавмисно ототожнюють його з історією (тобто з конкретним наративом про минуле) і, у більш широкому сенсі, – з минулим як таким, іноді настільки, що в їх уявленні межа між історією та історичною пам'яттю стирається.

⁸ Liberté pour l'Histoire [Електронний ресурс]: <http://www.lph-asso.fr/> (у 2013 р. під «Зверненням із Блуа» стояли підписи 1347 істориків із 49 країн світу, зокрема й з України).

Для України найбільш показовий приклад: конструювання історичної пам'яті про голод 1932–1933 рр., або Голодомор. Створення історичного наративу про нього подавалося як процес відновлення історичної пам'яті. Історія (аж до професійної історіографії) виконувала функції колективної пам'яті. У Росії подібним чином «відтворювалася» колективна пам'ять про «Велику Вітчизняну війну»: після деконструкції радянського варіанту наприкінці 1980 – упродовж 1990-х рр., від початку 2000-х рр. фактично йшлося про відновлення саме радянського стандарту репрезентацій цієї події та впровадження його в масову свідомість як «справжньої історії». У Польщі найяскравішим прикладом ототожнення історії й пам'яті може слугувати наратив про Катинь.

«Історичну пам'ять» можна вважати різновидом «колективної пам'яті». Бум досліджень, присвячених різним видам, функціям та інкарнаціям «колективної пам'яті» призвів до виникнення такого обсягу наукової літератури⁹, що простий опис основних ідей і пропозицій різних дисциплін потребує окремого бібліографічного дослідження. Тому обмежимося відсилками до найбільш відомих досліджень та постатей, що вплинули на формування інтерпретаційних рамок і пізнавальних можливостей явища, званого «колективною пам'яттю».

Інтелектуальну генеалогію «memory studies» і терміна «колективна пам'ять» прийнято розпочинати з праць французького соціолога М.Альбвакса, який уперше артикулював базові поняття (включаючи такі, як «соціальні/суспільні рамки пам'яті» («les cadres sociaux de la mémoire»; 1925 р.) і «колективна пам'ять» («la mémoire collective»; 1925–1950 рр.)¹⁰. Слід звернути увагу на ту обставину, що термін (як поняття соціологічне) виник в інтелектуальному середовищі школи «Анналів», котра зароджувалася в той час: у будь-якому разі першим, хто відреагував на формулювання М.Альбвакса, став М.Блок¹¹, а «історія ментальностей», що виникла згодом, явно перегукується з його ідеями. Практично одночасно з М.Альббаксом німецький історик мистецтв А.Варбург сформулював поняття «соціальна пам'ять» («soziales Gedächtnis»), яке було доволі близьким до ідеї французького колеги¹² – по суті йшлося про ті самі соціальні рамки, які формують і опосередковують структури колективної пам'яті. Далі виникає постать французького історика П.Нора, що вже стала канонічною з його монументальним (у прямому й переносному сенсах) проектом «Les lieux de mémoire»¹³ (стандартний переклад – «місця пам'яті», проте трапляється

⁹ Змістовний огляд інтелектуальної та суспільної генеалогії досліджень пам'яті див.: Olick J.K., Robbins J. Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices // Annual Review of Sociology. – 1998. – №24. – P.105–140.

¹⁰ Halbwachs M. La mémoire collective. – Paris, 1950 (цю посмертну публікацію рукописів М.Альбвакса, як і ряд статей, присвячених його ідеям, можна знайти у відкритому доступі: [Електронний ресурс]: http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/memoire_collective/memoire_collective.html); доп. і виправ. вид. див.: Idem. La mémoire collective / Par G.Namer. – Paris, 1997; англ. пер.: Idem. On Collective Memory / Ed. and transl. L.A.Coser. – Chicago, 1992; фрагменти рос. пер. з фр. вид.: Хальбвас М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2/3).

¹¹ Bloch M. Mémoire collective, traditions et coutumes // Revue de synthèse historique. – 1925. – №118/120. – P.72–83.

¹² Див.: Forster K. Aby Warburg's History of Art: Collective Memory and Social Mediation of Images // Daedalus. – 1976, Winter. – P.169–176.

¹³ Результати цього дослідницького мегапроекту відображено у семитомнику з аналогічною назвою. Обмежимося посиланням на англomовне видання, що включає 46 статей (із понад 130),

й не менш змістовний варіант – «простори пам'яті»). Поряд із П.Нора найбільш старанні дослідники зазвичай згадують його сучасників і соратників (так зване «третє покоління» школи «Анналів») – Ф.Арьєса та Ж. Ле Гоффа. Упродовж останніх двадцяти років, саме в період буму досліджень пам'яті, найбільш значущими фігурами вважаються американський історик П.Гаттон із його фундаментальною «Історією як мистецтвом пам'яті»¹⁴, британський соціолог П.Коннертон, що «освіжив» тему книжкою «Як суспільства пам'ятають» та пропозицією звернути увагу на способи передачі пам'яті через тілесні й комеморативні практики¹⁵, американський історик Дж.Олік, який реінтерпретував поняття «колективної пам'яті», і німецькі фахівці, подружжя Ян та Аляйда Ассманн, котрі доповнили словник поняттям «комунікативна пам'ять» і запропонували дихотомію «комунікативна – культурна пам'ять». Представлений тут набір знакових імен, зрозуміло, далеко не вичерпує всього різноманіття і варіацій, напрацьованих за дев'яносто років після виходу відомої праці М.Альббакса. Це – лише деякі віхи інтелектуальної генеалогії нинішніх понять і підходів, що у «західному» суспільствознавстві стали вже загальноновживаними (щоб не сказати – затертими).

Звернімося до тих міркувань дослідників колективної пам'яті, які на даний момент найбільш повно артикулюють проблеми її функціонування та подають доволі чіткі (хоча й далеко не беззаперечні) формулювання. Дж.Олік пропонує враховувати відмінності між «колективною пам'яттю» («collective memory») і «збіркою пам'яттю» («collected memory») – в англійському прочитанні термінів угадується приємна оку гра слів. «Збірна пам'ять», на його думку, може являти собою суму або, радше, набір подібних чи уподібнених індивідуальних пам'ятей тієї чи іншої спільноти, групи. При цьому автор визнає, що у процесі «зборки» однотипних індивідуальних пам'ятей, що корелюються одна з одною в певний алгоритм і повторюваність, індивідуальні версії не можуть уникнути трансформацій, пов'язаних зі взаємодією з іншими, нехай дуже схожими версіями¹⁶. «Колективна пам'ять», за Дж.Оліком, – це протилежність «збірної пам'яті», оскільки тут відсутній набір спогадів індивідів, і присутній набір загальних для всіх дефініцій, символів, образів, достатньо незалежних від суб'єктивного сприйняття цих індивідів. Неважко виявити

«чітко видимі структури пам'яті та спогадів, яким суспільства віддають належне доволі тривалий час, вони демонструють дововижну стійкість щодо зусиль окремих індивідів уникнути їх. Потужні інституції встановлюють вищу цінність одних історій порівняно з іншими, устанавлюють способи викладу та зразки того, як індивіди можуть і повинні пам'ятати, активізують

яке вийшло друком у США: *Nora P. Realms of Memory: Rethinking the French Past: 3 vols.* – New York, 1996–1998.

¹⁴ *Hutton P. History as an Art of Memory.* – University Press of New England, 1993.

¹⁵ *Connerton P. How Societies Remember.* – Cambridge University Press, 1989. Варто звернути увагу на те, що П.Коннертон розглядав й іншу сторону, а саме способи, форми й типи забування (див.: *Idem. How Modernity Forgets.* – Cambridge University Press, 2009; *Idem. Seven types of forgetting // Memory Studies.* – 2008. – №1. – P.59–71).

¹⁶ *Olick J.K. The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility.* – New York; London, 2007. – P.23.

пам'ять такими способами й такими мотивами, які дуже відрізняються від роботи індивідуальної пам'яті»¹⁷.

Термін «колективна пам'ять», на думку Дж.Оліка, потерпає від надмірної універсальності, тому можна запропонувати мінімум три варіанти його використання. По-перше, звернутися до близьких за значенням понять: «міф», «традиція», «комеморація» і таким чином конкретизувати галузь дослідження або інтерпретації (тут варто поставити питання: а навіщо тоді у цих випадках узагалі використовувати термін «колективна пам'ять»?). По-друге, можна адресувати його тільки найзагальнішим формам публічного дискурсу, описам та образам минулого, що промовляють від імені певної спільноти або групи. І, нарешті, можна зробити його гранично узагальненим, коли термін «колективна пам'ять» апелює до широкого набору мнемонічних процесів і практик та їхніх наслідків – як на індивідуальному, так і на колективному рівнях¹⁸.

Доволі близькою до цих міркувань можна вважати пропозицію Я. та А. Ассманн поділяти колективну пам'ять на комунікативну й культурну (1987 р.). Перша (подібно до «збірної пам'яті») – явище, що відноситься більше до спілкування між індивідами. Комунікативна пам'ять гранично індивідуалізована та слабо структурована. Вона функціонує в рамках соціальної групи/одиниці, межі якої визначаються саме цією «загальною» пам'яттю, що передається в основному через вербальне спілкування і через нього ж видозмінюється. Вона безпосередньо пов'язана з певними соціальними ролями індивідів усередині групи й формуванням соціальної ідентичності. Комунікативна пам'ять, як правило, вписується в термін життя трьох поколінь, і згасає разом з їх зміною та збільшенням «терміну давності» своїх початкових форм. Як приклад, можна навести «родинну пам'ять», котра в постіндустріальних суспільствах стає дедалі «коротшою».

Певна протилежність комунікативній – культурна пам'ять. Її формування й функціонування пов'язане з традицією, котра, своєю чергою, пов'язана з владою. Культурна пам'ять накидається індивідові ззовні, у цьому сенсі вона протистойть комунікативній пам'яті, більше того, може конфліктувати з нею. Культурна пам'ять є частиною культурної ідентичності великих груп і виступає щодо індивідів як форма ідентичності, обумовлена ззовні.

Якщо комунікативна пам'ять має справу з доволі конкретним, «соціальним» часом, скажімо легко вимірюваними періодами життя поколінь, то культурна пам'ять вимірює час історичними періодами, час тут міфологізовано. Культурна пам'ять формується й підтримується інститутами, суспільними та державними, вона може існувати, передаватися століттями, тисячоліттями (це міркування Я.Ассманна цілком доречно для егіптолога). Доступ до формування, збереження й передачі культурної пам'яті мають тільки люди, яким суспільство або держава делегує такі повноваження, це професіонали-мнемоніки: від служителів культу та письменників до істориків, архівістів¹⁹.

¹⁷ Ibid. – Р.28–29.

¹⁸ Ibid. – Р.33–34.

¹⁹ Уперше ці тези було сформульовано наприкінці 1980-х рр. У стислому вигляді відповідні

Як із цими поняттями співвідноситься «історична пам'ять»? «Міжнародна енциклопедія політичної науки» дає визначення «історичної пам'яті» через її функціональний опис: «Концепт історичної пам'яті [...] має справу зі способами, за допомогою яких групи, спільноти й нації конструюють та ідентифікують себе з певними історичними наративами або подіями»²⁰. Зауважимо, що історичний наратив – це не тільки написана історія (мастер-наратив), це може бути й сюжетна лінія, фактографія, інтерпретаційна стратегія, виражена у художніх творах, візуальних репрезентаціях і т.п.

Неважко помітити точку, в якій сходяться всі дослідники – протиставлення збірної/комунікативної та колективної/культурної пам'ятей (що не виключає їх тісної взаємодії) з метою виокремити у самостійну категорію той вид пам'яті, який є об'єктом цілеспрямованого конструювання, соціальної, культурної, політичної інженерії. Культурна/колективна пам'ять – це саме той вид пам'яті, що його можна ототожнювати з «історичною пам'яттю».

Проблема історичної пам'яті має безпосереднє відношення до питання влади: як суто політичної, так і влади дискурсу. У цьому сенсі доречно згадати твердження Ж. Ле Гоффа про те, що «колективна пам'ять була і є важливим питанням у боротьбі за владу між суспільними групами. Для класів, груп або індивідів, які правили й далі панують в історії суспільств, їхня влада над пам'яттю та забуттям залишається однією з найголовніших турбот»²¹.

Історична пам'ять як форма колективної/культурної пам'яті є одночасно об'єктом і суб'єктом історичної політики, боротьби різних суспільних груп за контроль над умами – це мета та засіб досягнення мети. У цьому сенсі історична пам'ять виступає ключовою категорією для розуміння історичної політики.

Історична політика

Термін «історична політика» має майже півстолітню історію. У 1970 р. вийшла книга відомого американського історика Г.Зіна, назву якої можна перекласти саме як «Історична політика»²². Збірник полемічних есе було спрямовано на «розвінчування» нібито наявних на той момент претензій наукового істеблішменту на «нейтральну», «об'єктивну» історію. Громадянський пафос автора, ветерана Другої світової війни, активіста антивоєнного та правозахисного рухів 1960-х рр., зводився до ствердження так званої «радикальної історії». Г.Зін закликав істориків до більш активної «життєвої позиції», котра цілком відповідала духу тих «бунтівних» років і депо парадоксальним чином перегуквалася з радянським стандартом про істориків – «бійців ідеологічного фронту». Автор не претендував на винахід терміна «історична політика», але з його допомогою артикулював проблему взаємодії наукової дисципліни

міркування представлено: Assmann J. Communicative and Cultural Memory // *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. – Berlin; New York, 2008. – P.109–118.

²⁰ Див.: Hite K. Historical Memory // *International Encyclopaedia of Political Science* [Електронний ресурс]: <http://knowledge.sagepub.com/view/intlpoliticalscience/n251.xml>

²¹ Le Goff J. *History and Memory* / Transl. by S.Rendall, E.Claman. – Columbia University Press, 1992. – P.54.

²² Zinn H. *The Politics of History*. – Chicago; Urbana, 1990 (2-nd ed.). – 392 p.

й суспільства, зокрема здатності істориків відповідати на запити та виклики сучасності, бути «суспільно активними». Судячи з усього, у даному випадку ми маємо справу з першою появою словосполучення «історична політика» в англomовній літературі – швидше в публіцистичному, аніж в академічному дискурсі.

У 1980-х рр., під час відомої «суперечки істориків» («Historikerstreit») у Західній Німеччині (1986–1989 рр.) термін «історична політика» з'явився вже в дещо іншому контексті та значенні. Дискусія, що почалася з обговорення страждань мирного населення країни на завершальному етапі Другої світової війни та героїзму вермахту, який захищав німців від Червоної армії (А.Гільґрубер), швидко вийшла за рамки суто професійних обговорень, набувши загальнонаціональних масштабів, до неї приєдналися політики, журналісти, мас-медіа. Особливий резонанс викликала вміщена в газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» стаття відомого фахівця, дослідника історії фашизму Е.Нольте, в якій автор опротестував особливу провину німців у злочинах нацизму, а самі ці злочини релятивізував посиланнями на подібні дії в інших країнах, адже геноцид і соціцид, табори, депортації, за його словами, існували й до 1933–1945 рр. Своєрідною «перлиною» висловлювань Е.Нольте стало твердження про те, що нацистські табори смерті були реакцією на сталінський ГУЛАГ. До нього приєднався ще один впливовий історик, М.Штюрмер, який стверджував, що той варіант сприйняття минулого, який виник у німців (або був нав'язаний їм ззовні) після Другої світової війни, фактично позбавляє їх нормальної колективної пам'яті й, до того ж, заважає вільному історичному пошуку та дискусії. Німці заслуговують такого минулого, котрим вони можуть пишатися, тож потрібно надати їм саме таке минуле. Оскільки М.Штюрмер був радником канцлера Г.Коля, інтелектуали та діячі лівого й ліберального спрямування (тут стовпом громадської думки був Ю.Габермас) витлумачили його слова як артикуляцію офіційної позиції неоконсерваторів, що перебували при владі, і правих, які виступали з подібними ідеями. У пошуках відповідних аргументів ліберальні публіцисти запустити в обіг термін «історична політика»²³ – ним було позначено практику маніпулювання історією (уявленнями про минуле) в кон'юнктурних інтересах певної політичної сили²⁴. В уявленні критиків «історичної політики» вона могла призвести до небезпечного прецеденту перекроювання минулого в інтересах ревізії ідеї відповідальності німців за злочини нацизму, а звідси –

²³ С.Требст вважає, що у цій дискусії термін «історична політика» вперше використав історик К.Маєр (див.: *Troebst S. Geschichtspolitik* // Docupedia [Електронний ресурс]: <https://docupedia.de/zg/Geschichtspolitik>). Він же наводить думку політолога Г.Шмідта, який стверджував, що у журналістиці цей термін використовували ще в 1930-х рр. саме в контексті маніпуляцій минулим в інтересах теперішнього (див.: *Schmidt H. Vom publizistischen Kampfbegriff zum Forschungskonzept: Zur Historisierung der Kategorie «Geschichtspolitik»* // *Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis*. – Göttingen, 2009. – S.53–75).

²⁴ Докл. див.: *Forever in the shadow of Hitler?: original documents of the Historikerstreit, the controversy concerning the singularity of the Holocaust* / Transl. by J.Knowlton, T.Cates. – New York, 1993. – 282 p. Про ширший контекст проблеми й розвиток історичної політики в Німеччині після «суперечки істориків» див.: *Berger S. German History Politics and the National Socialist Past* // *Miller A., Lipman M. Convolutions of Historical Politics*. – New York; Budapest, 2012. – P.24–44.

і до реставрації тих складових історичної пам'яті та національної ідентичності, які зробили можливим нацизм.

Зі словника публіцистики та журналістики термін перебрався до академічного лексикону. У 1999 р. з'явилося капітальне дослідження Е.Вольфрума «Історична політика у Федеративній Республіці Німеччина: Шлях до західнонімецької пам'яті, 1948–1990», в якому поняття «історична політика» не тільки з'явилося в назві спеціалізованої монографії, але й мабуть уперше було сформульоване як наукове визначення. Отже це:

«вид діяльності та галузь політики, де різні актори використовують історію у своїх специфічних політичних цілях. Вона адресується громадськості та виконує завдання легітимізації, мобілізації, політизації, скандалізації, дифамації й т.п.; ключове питання тут: хто, якими методами, з якими намірами та з якими результатами політично актуалізує досвід минулого, котрий є предметом дискусії»²⁵.

Доволі швидко термін прижився в науковому лексиконі й у першому десятилітті 2000-х рр. наспіло ціле гроно студій, де він фігурував як у назві, так і в понятійному апараті істориків, соціологів, культурологів, політологів²⁶. У середині першого десятиліття 2000-х рр., коли явища, описувані терміном «історична політика», значно актуалізувалися як у «старій Європі», так і в оновленому Євросоюзі, поповненому на понад десяток нових членів, він знову виник у суспільно-політичному newspeak.

Навряд чи можна вважати несподіванкою, що це сталося в Польщі, де питання історії традиційно мають великий суспільний вплив і вагу. Правоконсервативні політики (партія «Закон і справедливість» та її союзники), що прийшли до влади наприкінці 2005 р., близькі до них представники громадської думки відкритим текстом повідомили суспільству про необхідність реалізації «нової історичної політики» («*polityka historyczna*»)²⁷ – в інтересах зміцнення польської національної ідентичності та єдності нації. Фактично йшлося про фронтальний перегляд ставлення до минулого, про цілеспрямовану політику відновлення колективної пам'яті – з відсилками до романтичного націоналізму зразка XIX ст.²⁸ Ініціатори та промоутери нової історичної політики

²⁵ *Wolfrum E.* Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. – Darmstadt, 1999. – S.25.

²⁶ Див.: *Fein E.* Geschichtspolitik in Russland: Chancen und Schwierigkeiten einen demokratisierenden Aufarbeitung der sowjetischen Vergangenheit am Beispiel der Tätigkeit der Gesellschaft Memorial. – Munster; Hamburg; London, 2001. – 288 s.; *Heinrich H.-A., Kohlstruck M.* Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie. – Stuttgart, 2008. – 144 s.; *Geschichtspolitik: Wer sind ihre Akteure, wer ihre Rezipienten / Hrsg. C.Fröhlich, H.-A.Heinrich.* – Stuttgart, 2004. – 148 s.; *Geschichtspolitik in Zentraleuropa.* – Studien Verlag, 2006. – 58 s.; *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich / E.Francois, K.Konczal, R.Traba, S.Troebst.* – Göttingen, 2013. – 560 s.

²⁷ Докл. див.: *Traba R.* Przeszłość w teraźniejszości: polskie spory o historię na początku XXI wieku. – Poznań, 2009; *Polityka historyczna: historycy – politycy – prasa / Red. L.Cichocka, A.Panecka.* – Warszawa, 2005.

²⁸ Див.: *Traba P.* Польские споры об истории в XXI веке // *Миллер А., Липман М.* Историческая политика в 21 веке. – Москва, 2012, – С.69–71. Для розуміння загального історичного контексту виникнення «нової історичної політики» слід також звернутися до дослідження Е.Охман,

закликали не обмежуватися переглядом трагедій і героїчних сторінок ХХ ст. Директор Інституту національної пам'яті Я.Куртика пропонував звернутися до досвіду й особливої історичної ролі Польщі, починаючи з XVI ст.²⁹

Дискусія, яка спалахнула в Польщі з приводу «нової історичної політики», за масштабами і рівнем емоцій не поступалася німецькій «Historikerstreit». Однак справа була не тільки у формальних аналогіях. В обох випадках спонукальним мотивом виступили проблеми з формуванням або переформатуванням ідентичності. І там, і там спостерігалася спроба певної ревізії минулого в інтересах сучасного, зокрема декларованої ідеї «консолідації» нації. І в Німеччині, і в Польщі ініціатори розраховували на певний терапевтичний ефект для національної ідентичності шляхом уявної «нормалізації» минулого, відновлення в колективній пам'яті тих фрагментів, які, на їхню думку, містили стверджувальний, позитивний потенціал. В обох країнах цими ініціаторами були правоконсервативні політики й націоналісти. І в обох випадках ініціатори наштовхнулися на потужний опір тих сегментів суспільства, які прийнято називати ліберальними.

Іронія історії полягала в тому, що в Німеччині термін «історична політика» у суспільному дискурсі використовувався опонентами цієї політики як негативний, він містив іронію і сарказм. Натомість у Польщі середини першого десятиліття 2000-х рр. промоутери «історичної політики» знаходили в ньому життєстверджуючу силу у своїх пошуках підйому національної ідентичності. Щоправда, у Польщі, на відміну від Німеччини, спочатку в «нової історичної політики» майже не знайшлося прихильників у середовищі професійних істориків, що не завадило терміну «історична політика» («polityka historyczna») ввійти в академічний лексикон.

Уже зовсім нещодавно німецький дослідник С.Требст, котрий присвятив з'ясуванню біографії терміна окрему невелику студію, з'ясував, що у двох світових наукових мовах існують споріднені поняття: в англійській – «politics of history», у французькій – «politique du pass»³⁰. Звернімо увагу на ту обставину, що як в англійському, так і у французькому академічному словниках термін з'являється саме наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр., мабуть як реакція на суспільно-політичні виклики, адже ті явища, що описуються терміном «історична політика», актуалізувалися не тільки у Центрально-Східній, а й у «старій Європі».

Отже термін «історична політика» та позначуваний ним комплекс явищ утвердився як у суспільно-політичному, так і в науковому словниках порівняно нещодавно. Чи означає це, що явище, котре описується ним, також має стосунок лише до того минулого, яке прийнято називати недавнім?

присвяченого «періоналізації» історичної пам'яті у сучасній Польщі: Ochman E. Post-Communist Poland: Contested Past and Future Identities. – Routledge, 2014.

²⁹ Див.: Polska polityka historyczna // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2006. – №5 (64). – S.16–17.

³⁰ Trebst S. Geschichtspolitik: Politikfeld, Analyserahmen, Streitobjekt // Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich. – S.15–34. Цей нарис на даний момент – найбільш інформативне й повне дослідження пригод терміна «історична політика» та його аналогів.

Насправді чимало з того, що ми зараз називаємо «історичною політикою», виникло й успішно функціонувало до появи цього терміна.

Відмінність сучасної історичної політики від її прототипів у минулому полягає в масштабах, засобах і цілях. Історична політика – явище нового часу, її зародження й розвиток пов'язані з індустріальним суспільством, появою масової політики, стандартизованих національних мов, масової освіти, у тому числі історичної як форми громадянського виховання. У цьому сенсі історична політика існує з тих часів, коли історія перетворилася на засіб формування масової лояльності – не так і не стільки до сюзерена, як, радше, до найбільшого соціально-культурного та політичного співтовариства нового часу, тобто нації.

Індустріальне суспільство не тільки провокує та обумовлює виникнення націй, а й створює організаційно-технічні, культурні передумови для формування гомогенних форм «колективної свідомості», зокрема «громадянських релігій» на зразок націоналізму чи комунізму. Поширення освіченості на основі стандартизованих і кодифікованих національних мов, преси й мас-медіа, стандартизація освіти та перетворення школи, а потім і університету на масове явище, індустріалізація засобів зберігання й передачі інформації – усе це створює інфраструктуру для формування не тільки якихось стандартних форм «масової/колективної свідомості», а й для тих видів діяльності, які дозволяють активно впливати на його формування, зокрема для історичної політики.

У XIX ст. цілеспрямоване використання історії та колективної пам'яті в утвердженні домінуючих політичних дискурсів і формуванні системи лояльностей стає невід'ємною частиною внутрішньої й зовнішньої політики держав, засобом формування та легітимізації націй, їхніх претензій на місце під сонцем. «Винахід традицій», ідеологічна уніфікація й мобілізація, досягнення певного рівня культурної гомогенності, необхідного для забезпечення колективної лояльності нації та держави, ведення сучасної війни, було б неможливим без маніпуляцій історією й «колективною пам'яттю».

Виникнення терміна «історична політика» в 1990-х рр., його громадська та академічна легітимізація збіглися з якісно новим рівнем відображуваного ним явища. Технологічна революція у сфері передачі, зберігання та поширення інформації, розвиток наук про людину і про її психічну природу, тотальність проникнення мас-медіа в усі сфери людського життя й усі закутки планети створили передумови для безпрецедентного за масштабами маніпулювання «колективною свідомістю». Розвиток засобів комунікацій різко підніс мобілізаційні можливості історичної політики. Технологічні та організаційні можливості держави й інших агентів історичної політики зросли до небачених раніше масштабів.

Водночас зростання політичного плюралізму та поширення демократії парадоксальним чином сприяли нарощенню конфліктогенності історичної політики: політичні свободи й розширений доступ до засобів управління інформацією дозволяє будь-яким групам інтересу швидко та ефективно організуватися для артикуляції й поширення потрібних їм версій минулого, для організації інформаційного, психологічного, політичного тиску на опонентів.

Держава, залишаючись найбільш потужним гравцем у сфері історичної політики, втратила монополію на право розпорядження минулим в інтересах сьогодення.

Сучасна історична політика – це поле зіткнення інтересів і публічного з'ясування стосунків різних громадських та політичних акторів: державних інститутів, політичних партій, громадських організацій і рухів, релігійних спільнот, груп інтересів.

Український вимір

У 1997 р американський історик А.Конфіно доволі жовчно висловився з приводу буму «memory studies» у західному суспільствознавстві. Він нарікав на те, що зростаюча кількість досліджень, по-перше, не забезпечується якістю методологічного, теоретичного осмислення проблеми; по-друге, виробився певний шаблон підходу до проблем пам'яті, що зводиться до набору стереотипів, які кочують із дисципліни в дисципліну, із дослідження в дослідження. Центральною темою студій у 1990-х рр., на його думку, була «політика пам'яті», що створювало небезпеку редукування культури до політики як об'єкта досліджень.

«Віддаючи належне кількості, – писав А.Конфіно, – важко позбутися відчуття, що термін “пам'ять” знецінюється від надмірного вживання, при цьому дослідження пам'яті явно потерпають від браку чіткості, водночас стаючи дещо передбачуваними. Затерте твердження про те, що минуле конструюється не як факт, а як міф для обслуговування інтересів певної спільноти, і зараз може комусь здатися доволі радикальним, але воно не може (і не повинно) притупляти погляд істориків. [...] Історії пам'яті [...] бракує критичної рефлексії з приводу методів та теорії, і рівним чином систематизованої оцінки проблем, підходів, об'єктів дослідження»³¹.

Ризикну припустити, що у сучасній Україні «memory studies» перебувають приблизно в такому ж стані, правда з тією різницею, що слово «бум» тут буде явним перебільшенням.

Якщо у суспільно-політичному дискурсі питання історичної пам'яті виникли ще в період «перебудови» – у контексті ліквідації «білих плям» історії чи «повернення до історичної правди», то їх наукове осмислення затягнулося. Проблеми колективної/історичної пам'яті в Україні стали предметом критичної рефлексії й наукового осмислення зовсім нещодавно. Перші спорадичні спроби, як правило пов'язані з намаганнями з'ясувати або пояснити політичний чи соціальний підтекст подій, явищ і практик, пов'язаних із колективною пам'яттю, припадають на кінець 1990 – початок 2000-х рр.³² Зростання інтере-

³¹ Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method // American Historical Review. – 1997, December. – P.1386–1403.

³² Див., напр.: Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. – Вип.11. – К., 1999; Рябчук М. Потьомкінський ювілей, або Ще раз про амністію, амнезію та «спадкоємність» посткомуністичної влади в Україні // Сучасність. – 2004. – №3.

су до проблеми очікувано збіглося з поживавленням історичної політики у часи президентства В.Ющенка: саме тоді словосполучення «історична пам'ять» упевнено ввійшло не тільки до суспільно-політичного лексикону та навіть нормативних документів, але й у мову наукових досліджень. Особливу роль у цьому відіграла масштабна державна кампанія з формування колективної пам'яті про голод 1932–1933 рр. (Голодомор). Показово, що центральний проєкт цієї кампанії називався «Національна книга пам'яті жертв Голодомору». До кінця першого десятиліття 2000-х рр. в Україні сформувався доволі стійкий інтерес до проблем історичної пам'яті. З одного боку, він був пов'язаний із політичною кон'юнктурою, з іншого – зі швидко зростаючим суспільним інтересом, що знову ж таки підігрівався політиками, які швидко оцінили можливості маніпуляцій із пам'яттю.

Певну роль зіграла й та обставина, що вітчизняна гуманітаристика поступово входила у світовий інтелектуальний простір, де «memory studies» уже не тільки утвердилися як респектабельна галузь досліджень, але й мали серйозні напрацювання концептуального характеру. Почали з'являтися тематичні випуски наукових журналів³³, оглядові статті³⁴, аналітичні записки в державні органи³⁵, проводилися конференції³⁶, виходили друком монографії³⁷ і спеціалізовані збірники із залученням зарубіжних фахівців³⁸, українські дослідники включилися в міжнародні проєкти, опосередковано або прямо присвячені проблемам пам'яті³⁹, котрі стали й об'єктом дослідження у кваліфікаційних працях⁴⁰.

³³ Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). – Ч.15 (4). – К., 2009; Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.13/14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. – Х., 2009.

³⁴ *Зашикільняк Л.О.* Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.15. – Л., 2006–2007. – С.855–862; *Зерний Ю.О.* Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми формування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4 (9). – С.35–43.

³⁵ *Симоненко І.* Концептуальні засади державної політики пам'яті: Аналітична записка [Електронний ресурс]: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>

³⁶ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: Мат. «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю.О.Зерний. – К., 2008. – 68 с.; Історична конференція «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» [Електронний ресурс]: <https://ua.boell.org/uk/2010/02/06/istorichna-konferenciya-pamyat-yak-pole-zmagan-u-polsko-rosiysko-ukrayinskomu-trikutniku>; Семінар «Політика пам'яті та символічний простір міста: приклади Харкова і Львова» [Електронний ресурс]: <http://www.lvivcenter.org/uk/conferences/urban-seminars/?newsid=1210>

³⁷ *Нагорна Л.П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – 328 с. На даний момент це єдине дослідження монографічного формату, де розглядаються теоретичні проблеми функціонування історичної пам'яті.

³⁸ Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід / За заг. ред. Ю.Шаповала. – К., 2013.

³⁹ Найбільш масштабний міждисциплінарний проєкт останніх років, який об'єднав дослідників України, Швейцарії, Австрії, Німеччини – GCE Region, Nation, and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine [Електронний ресурс]: <http://www.lvivcenter.org/en/researchprojects/stgallenproject/>

⁴⁰ *Зерний Ю.О.* Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2009. – 20 с.; *Коньшина Г.Є.* Трансформація соціальної пам'яті в інформаційному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Х., 2008. – 14 с.; *Купіна Я.В.* Вербалізація концепту «пам'ять» в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2011. – 20 с.; *Жадько В.О.* Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ...

У 2010–2014 рр. в Українському інституті національної пам'яті (УІНП) та деяких академічних інститутах почали складатися групи фахівців, які виявляли стійкий інтерес до теоретичних і методологічних розробок у сфері «memory studies». В УІНП було складено словник ключових термінів і понять⁴¹, видано обширну бібліографію досліджень із теми пам'яті⁴². Інститут започаткував серію наукових збірників «Національна та історична пам'ять» (упродовж 2011–2014 рр. вийшло десять (!) випусків).

Утім, як уже згадувалося, нинішній стан досліджень пам'яті в Україні нагадує відповідну ситуацію у західній гуманітаристиці та суспільних науках кінця 1990-х рр. Одна з найкомпетентніших у цій галузі українських дослідниць А.Киридон серед основних проблем студій у цьому сегменті назвала їх нечисленність (і, додамо, спорадичність, пов'язану зі змінами політичної кон'юнктури), відсутність міждисциплінарних зв'язків і дискусій та водночас – некритичне використання термінології одних дисциплін в інших, залежність від перекладної літератури (особливо праць теоретико-методологічного характеру⁴³), надлишок емпіризму, брак аналітичності⁴⁴. Слід звернути увагу й на ту обставину, що дослідники, які звертаються до проблем історичної пам'яті та історичної політики, дуже часто уникають нормативних визначень явища, волюючи визначати його через функції чи суміжні поняття.

Згадаємо й ту обставину, що дослідження історичної пам'яті в нашій країні перебувають під серйозним тиском політичної кон'юнктури. Це позначається як на змісті праць, так і на інституційному розвитку. Реорганізація Українського інституту національної пам'яті влітку 2014 р., «зворотне перепрофілювання»

д-ра філософ. наук. – К., 2007. – 36 с.; *Кравченко Д.Г.* Історична свідомість української молоді: проблеми формування в трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2004. – 19 с.; *Рагозіна Т.Е.* Культурна пам'ять як механізм соціально-історичної настигності: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Донецьк, 2010. – 20 с.; *Халимон М.М.* Реактуалізація пам'яті та досвіду в наративній філософії історії: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Х., 2011. – 20 с.; *Фостачук О.О.* Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Х., 2005. – 19 с.; *Стародубцева Л.В.* Пам'ять і забуття в історії ідей: мнемонічна герменевтика культури: Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. – Х., 2004. – 37 с.; *Волянчук О.Я.* Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2012. – 20 с.; *Глушко А.О.* Компаративний аналіз концептів історичної пам'яті в Україні та в Республіці Словенія: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2014. – 24 с.; *Павленко Ю.Ю.* Дискурс індивідуальної пам'яті в сучасному французькому романі (1970-ті – 2000 рр.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 20 с.; *Середа В.В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – К., 2006. – 20 с.; *Жуковська Г.М.* Проблема історичної пам'яті у творчості Ліни Костенко: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 19 с.; *Гайдай О.Ю.* Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016.

⁴¹ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А.М.Киридон. – К., 2013.

⁴² Студії пам'яті в Україні (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / Передм., вступ. ст., заг. ред. А.Киридон; упор. покажчика: А.Киридон, О.Волянчук, В.Огієнко. – К., 2013.

⁴³ У публікаціях на тему пам'яті склався свого роду шаблон: автор наводить перелік імен західних дослідників, після чого текст рясно забезпечується посиланнями або на російський їх переклад, або на праці російських колег. Не менш поширена й практика суто ритуального згадування «великих» імен.

⁴⁴ *Киридон А.* Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення // Україна – Європа – світ: Міжнар. зб. наук. праць: Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С.271.

його в орган виконавчої влади практично маргіналізувало академічну складову діяльності цієї установи⁴⁵. Деякі присвячені історичній пам'яті праці, що претендують на аналітичний статус, своїм змістом і тоном нерідко нагадують партійну публіцистику. Нинішня суспільно-політична ситуація, пов'язана з воєнними діями на сході України, анексією Криму Росією та необхідністю протистояння в інформаційно-психологічній війні тільки підсилює цю тенденцію, звужує простір вираженого академічного дискурсу (звернімо увагу на ту обставину, що формулювання теми двох із трьох спеціалізованих наукових конференцій – пам'ять як «поле змагань»⁴⁶).

Що ж до поняття «історична політика», то можна з упевненістю стверджувати, що воно майже відсутнє в науковому дискурсі, спорадично з'являючись у публіцистці та політичних дебатах. Українські дослідники здебільшого оперують поняттям «політика пам'яті», яке цілком функціональне, але, на мій погляд, дещо звужує перспективу, не кажучи про те, що й тут складно знайти нормативне визначення явища.

Базові визначення

Наведені вище приклади міркувань про природу колективної пам'яті, історичну політику, політику пам'яті й т.п. цікавлять нас переважно в одному практичному аспекті: співвідношення понять «історична пам'ять» – «колективна пам'ять», «історична політика» – «політика пам'яті». У будь-якому вигляді загальником є те, що міркування про колективну пам'ять виводять на проблеми формування колективної ідентичності. Це, своєю чергою, призводить до необхідності визначити об'єкти й суб'єкти формування даної ідентичності. А далі будь-який дослідник стикається з необхідністю виявлення ролі у цьому процесі інститутів і груп інтересу – тобто політики як такої, якщо, звичайно, предметом пошуку не є суто спеціальні аспекти мистецтвознавства, етнографії чи культурології.

Спираючись на наведені вище підходи спробуємо сформулювати певні загальні визначення, необхідні нам як для подальших міркувань, так і для побудови наративу, що описує історичну політику в Україні та на посткомуністичному просторі з кінця 1980-х рр. і до наших днів.

Історична пам'ять – це форма «колективної» або «культурної» пам'яті, її різновид, який претендує на статус традиції (зрозуміло, винайденої, сконструйованої⁴⁷). Це міфологізована форма групових уявлень про минуле, що існують, як правило, у вигляді набору стереотипних дискурсів, симулякрів, символів і «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу гіперреальності, а це серйозно впливає на те, що прийнято вважати реальністю.

⁴⁵ Докл. див.: Касьянов Г. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006–2016) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016>

⁴⁶ Див. прим.36.

⁴⁷ У цьому контексті доцільно згадати редаговане Е.Гобсбаумом і Т.Рейнджером видання, ідеї якого набувають нового звучання у світлі буму історичної політики останнього десятиліття: *Винайдення традиції* / За ред. Е.Гобсбаума, Т.Рейнджера; пер. з англ. М.Климчука. – К., 2005. – 448 с.

Історична пам'ять – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять, з одного боку, є результатом культурного, соціального, політичного конструювання, але також, своєю чергою, сама постає засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей, котрі в епоху націоналізму синтезуються в ідентичність національну.

Стійкість або тривалість існування тих чи інших елементів історичної пам'яті залежить від ступеня її інтеграції у традицію й наскільки остання відповідає культурним запитам соціальних, політичних, релігійних та інших спільнот. У цьому сенсі історична пам'ять виступає необхідною частиною «винайденної традиції».

Історична політика – це різновид політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії.

Історична політика здійснюється в інтересах політичних, культурних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, за її утримання або перерозподіл. Це засіб забезпечення політичної, культурної чи інших форм лояльності великих суспільних груп, а також утримання ідеологічного й політичного контролю над ними. Найбільш виразними рисами історичної політики виступають ідеологічна й політична інструменталізація як історії (тобто впорядкованої версії знань та уявлень про минуле), так і пам'яті, утилітарне використання історії й пам'яті у внутрішній політиці, юридичних, законодавчих практиках, ідеологічних, дипломатичних, воєнних конфліктах.

«Політика пам'яті» у цьому випадку є більш вузьким терміном, що охоплює практики, пов'язані переважно з формуванням колективної/історичної пам'яті й не включає інтервенції у сферу професійного історієписання та дидактичної історії.

Говорячи про історичну політику в Україні кінця 1980 – початку 2000-х рр. пропоную розрізняти декілька типів або моделей колективної/історичної пам'яті залежно від їх ідеологічного спрямування, інституційних та дискурсивних практик і форм репрезентації.

Першу модель назвемо *ексклюзивною* – у цьому варіанті йдеться про те, щоб виключити із «загальної» колективної/історичної пам'яті якийсь набір міфів, уявлень і репрезентацій минулого, що заважає формуванню її «правильного» гомогенного варіанту, очистити від «чужорідних» елементів. У нашій країні в рамках ексклюзивної моделі спостерігалось протистояння двох основних наративів пам'яті⁴⁸, пов'язаних із різними формами культурної та політичної ідентичності: національного/націоналістичного й радянсько-ностальгічного.

⁴⁸ «Наратив пам'яті» – сукупність візуальних образів і текстів, що припускають наявність оповідання. Так, пам'ятник або пам'ятне місце можуть містити текст, візуальний ряд може містити розповідь, оповідання (барельєфи в Національному музеї історії України у Другій світовій війні або пам'ятник Т.Шевченкові у Харкові).

Ексклюзивна модель за визначенням передбачає конфлікт із тими варіантами пам'яті, які не вписуються в її ідеологічні рамки та прагнення провести чітку лінію між «ми» й «вони», представляючи своєрідну форму культурного або політичного трайбалізму.

Другу модель можна описати як *інклюзивну*: вона передбачає інтеграцію в єдиний меморіальний і символічний простір різних варіантів колективної/історичної пам'яті та їх консолідацію в певний загальний наратив, наприклад об'єднаний ідеєю громадянського патріотизму. Колективна пам'ять про «Револьюцію гідності» 2013–2014 рр., що формується зараз, має ознаки інклюзивної моделі. Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» (листопад 2015 р.) і встановлення загальнонаціональної пам'ятної дати 18 травня як Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу⁴⁹ також вписується у цю модель.

Третя модель – назовемо її *мішаною (амбівалентною)* – заснована на співіснуванні (але не злитті) різних варіантів колективної пам'яті, іноді ідеологічно й політично несумісних, які уживаються поряд чи то через відсутність суспільного інтересу, чи то завдяки цілеспрямованій політиці нейтралізації їх ідеологічного змісту. Візуальною ілюстрацією може служити приклад однієї київської вулиці. Отже 2007 р. вулицю Січневого повстання перейменували на Івана Мазепи (національний/націоналістичний варіант), прибравши колишню радянську назву, пов'язану з пам'яттю про інспірований більшовиками виступ на заводі «Арсенал» у січні 1918 р. Проте вулиця І.Мазепи бере початок від Арсенальної площі, на якій височіє радянський пам'ятник (гармата на постаменті) – символ Січневого повстання. Закінчується вона на площі Слави (радянська назва), де розташовані чи не найбільш знакові й важливі меморіальні комплекси комуністичного часу – меморіал і парк Вічної слави (тут варто згадати нещодавні ініціативи адміністрації Президента України, спрямовані на «редагування» ідеологічного змісту цього меморіалу)⁵⁰.

Зусиллями різних агентів історичної політики зазначені моделі локалізовано в певних територіальних рамках. Національна/націоналістична переважала у західних регіонах України, здебільшого в Галичині. Радянсько-ностальгічна – у східних областях (головним чином на Донбасі) та на Кримському півострові. У Центральній і Південно-Східній Україні домінувала мішана модель із субрегіональними й тимчасовими коливаннями чи то в бік національної/націоналістичної, чи то радянсько-ностальгічної.

Зрозуміло, запропонована типологія може використовуватися тільки як аналітичний інструментарій. У реальному житті «чисті типи» зустрічаються рідко та, як правило, у вигляді крайнощів. Наприклад, коли адепти міфології УПА стверджують, що в лавах цього формування боролися представники не тільки української національності⁵¹, вони привносять у свій наратив пам'яті

⁴⁹ Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/792-19>

⁵⁰ Стельмах І. Невідомих солдатів АТО і Другої світової не ховатимуть поряд [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/27196855.html>

⁵¹ Вірмени, азербайджанці, євреї, росіяни та грузини у лавах УПА [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1114513.html>

елемент інклюзивної моделі. Те саме роблять носії радянсько-ностальгічного варіанту, коли наголошують на внеску всіх національностей СРСР у «перемогу над фашизмом». Хоча колективна пам'ять про Голодомор формувалася в рамках ексклюзивної моделі (голод як засіб винищення етнічних українців), практика проведення екуменічних молебнів у День пам'яті жертв Голодоморів свідчить про наявність елементів інклюзивної моделі. Конструювання історичної пам'яті про Голокост починалося в рамках ексклюзивної моделі; зараз вона має всі ознаки інклюзивності, включаючи в наратив пам'яті, крім євреїв, ще й інші групи.

Історична політика в Україні фактично визначалася взаємовідносинами між трьома зазначеними моделями наративу пам'яті. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. основним змістом був конфлікт між двома різновидами ексклюзивної моделі. У 1990 – на початку 2000-х рр. переважала мішана модель із латентним конфліктом між згаданими різновидами ексклюзивної. Період від 2005 р. й до наших днів характеризується наростанням конфлікту між двома різновидами ексклюзивної моделі пам'яті, що доходить до «воєн пам'ятей», які переміщуються з символічного та політичного просторів у сферу збройних конфліктів. Найяскравіші приклади: використання відповідних наративів пам'яті для ідеологічного забезпечення своїх позицій усіма сторонами війни на сході України⁵² або ж послуговування В.Путіним «історичними аргументами» для виправдання анексії Кримського півострова та конструювання «Новоросії».

Викладені тут міркування, погляди, моделі та визначення не претендують на універсальність. Явища, події й факти історичної політики у своїй різноманітності неминуче виходять за рамки наведених вище визначень, схем і моделей. У даному разі основний об'єкт зацікавлення: можливості спостерігачів «другого рівня», коли йдеться не лише про спостереження за процесами, але й рефлексії щодо самого процесу спостереження, коли в поле зору потрапляють не тільки тексти, а й контексти – інтелектуальні, культурні, соціальні, політичні.

⁵² Докл. див.: Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2016. – №1 (Winter 2015). – P.149–155.

The article deals with one of the central problems of epistemology of history: interaction between history and memory. The problem is presented in the context of the development of memory studies in Western humanities. Author provides a brief overview of the recent developments of memory studies in Ukraine. The article refers to some well-known definitions of “historical memory” and the “politics of history”, investigates their intellectual genealogy. Author proposes his own working definitions of these concepts.

Keywords: history, memory, collective/historical memory, politics of history, memory studies in Ukraine.

